

## TÜRKÇE ARAŞTIRMALARINDA YENİ YOLLAR\*

DOÇAN AKSAN

Bilindiği gibi Türkçenin dilbilgisi ve sözlüğü alanında XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Batıda yapılan çalışmalardan sonra, özellikle XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında türkoloji, yeni bulunan belgelerin de aydınlatılmasıyla önemli bir bilim dalı haline gelmiştir. Ahmet Vefik Paşa, Şemsettin Sami gibi, sözlük alanında değerli çalışmaları olan yazarlardan sonra Necip Asım gibi dilcilerin açtığı yolda yürüyen, bir bölümü Batıda yetişmiş bilim adamları eliyle yurdumuzda da gelişmiş, üniversitelerle Türk Dil Kurumu'nun çabaları türkoloji alanında yurdumuza önemli bir yer sağlamış, hatta bir bakıma Türkiye, bu bilim dalındaki çalışmaların merkezi olmuştur.

Şimdiye kadar gerek yurdumuzda, gerekse yurt dışında yayımlanan çalışmalar gözden geçirilecek olursa, bunların büyük çoğunluğunun XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başındaki dilbilimi araştırmalarına paralel giden, dilin sesbilgisi, yapıbilgisi, cümlebilgisi yönünden incelenmesine yönelen çalışmalar olduğu görülecektir. Bu durumda çok doğaldır ki, Türkçenin araştırılmasında öteki dünya dillerine, özellikle batı dillerine oranla uzun yüzyıllar gecikilmiş olmasının payı vardır. Ama bugün yapılması gereken şey, dilimize günün dilbilimi araştırmalarıyla öteki diller üzerindeki incelemelerin ışığı altında, değişik açılardan eğilmek, bu bilim dalının verilerini Türkçeye uygulamak, kısacası yeni yönlerde yürüyerek yeni gerçeklere ulaşmaktır. Bu aynı zamanda ulusumuza ve dil devrimini yapan Atatürk'e karşı ödevimizdir. Biz işte bu konuşmamızda bugün dil alanındaki ilerlemeleri ve öteki diller için harcanan çabaları göz önünde bulundurarak yeni yönlerden birkaçına ilgiyi çekmek, bu arada karınca kararınca, kendi çalışmalarımızda elde ettiğimiz sonuçların küçük bir bölümünü açıklamak istiyoruz.

XIX. yüzyılın başlarında REISIG tarafından kurulan, Fransız bilgini BRÉAL'in de büyük emeği geçen *anlambilimi* (sémasiologie) uzun yıllar doğrudan doğruya çeşitli dillerdeki anlam değişimleri, bunların nedenleri üzerinde durmuştur. Günümüze gelinceye kadar birçok dillerde, özellikle batı dil-

\* 5 Nisan 1969 günü Türk Dil Kurumu'nda yapılan konuşmadır.

lerinde kelimelerin anlam yönlerinin özenle ele alındığı, dildeki sözlerin çeşitli belgelerden, kaynaklardan çağ çağ izlenerek başlarından geçenlerin saptandığı görülür. Türkçe üzerinde bu yönden bir araştırma -birkaç yazı ve bir küçük kitap bir yana bırakılırsa- yoktur, diyebiliriz. Bu küçük kitap, Azerbaycan araştırmacısı Afat Gurbanov'un Muasır Azerbaycan Dilinin Semasiyoloji adıyla yayımladığı 50 sayfalık bir çalışma olup (Bakû, 1964) kelime hazinesinin bir bölümünün anlam açısından gözden geçirildiği, fazla derinliğe inmeyen bir araştırmadır.<sup>1</sup> Halbuki, değil bir dildeki sayısız anlam olayları, gündelik konuşmalarımızdaki “*o adam adam değil!*”, “*o kadın kadın değil!*” gibi basit cümlelerde geçen *adam* ve *kadın* kelimeleri bile anlam yönünden önemli, üzerine eğilmemiz gereken birtakım gerçekler taşımaktadır. Birbirinin tersi iki yargı taşıyan bu cümleler aynı zamanda bir kelimenin iki anlamının birden kullanılışının örneğini vermekte, dilin büyüğü bir varlık olduğunu göstermektedir. Kaldı ki bugün bir yandan genel nitelikteki genel anlambilimi alanını genişletir, hatta bazı bilginlerce dünya üzerindeki bütün bilimlerin konularını, verilerini içine alan bir bilim dalı olarak kabul edilirken bir yandan da her dilin anlam bakımından gösterdiği özellikler ve anlam olayları bütün yazarların, ozanların bilmeleri gereken konular diye görülmektedir. Çeşitli dillerin dilbilgisi kitaplarına anlambilimi ve stilistik bölümleri eklenmektedir. Türkçenin anlambilimine de özenle eğilmemiz gerekiyor.

\*

Bizim burada özellikle belirtmek istediğimiz konu, Türkçe üzerinde yapılacak anlambilimi çalışmalarının, aynı zamanda daha başka gerçeklerin ortaya çıkmasına yarayabileceği, örnek olarak, Türkçemizin yaşı üzerinde birtakım ipuçları verebileceğidir.

Bilindiği gibi Türk dilinin, edebiyatının elde bulunan en eski ürünleri, en eski yazılı belgeleri VIII. yüzyıla ait Orhon ve Yenisey anıtlarıdır. Bu anıtlara dayanılarak her ne kadar bu dilin işlenmiş bir dil olduğu çeşitli kim-

<sup>1</sup> Bunun dışında Türkçenin anlambilimiyle ilgili yazılar: A. Zajaczkowski, Remarques concernant les études sémantiques turques: Rocznik Orientalistyczny XV (1947), 145-158; D. Aksan, Türk anlam bilimine giriş-anlam değişimleri, I: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1966, 167-184; ayrıca bazı onomastik-semantik incelemeler (I. Laude-Cirtautas, Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten, Wiesbaden, 1960; Ahmet Caferoğlu'nun “küçük, çocuk, enik” kelimelerinin morfolojik ve semantik değişimlerine dair: Türk Dili Belleten III. seri, 10-11 [1948], 6-12; Filolojide insan ve hayvan soybirliği: Türk Dili Araştırmaları-Belleten 1968, 1-15) sayılmalıdır.

selerce belirtilmişse de<sup>1</sup> elde daha eski kaynakların bulunmayışı dilimizin daha önceki durumu ve dolayısıyla yaşı konusunda araştırma yapmaya olanak vermiyordu. Türk ulusu, Türkçe bu çağdan çok önce vardı. Ama tarihin karanlıkları arasından onun yüzlerce, binlerce yıl öncesindeki durumu, belgelerin bulunmadığı çağda nasıl aydınlatılabilecektir?

Çalışmalarımız sonunda şu kanıyı edindik: gerek anlambilimi-adbilgisi, gerekse kelime bilgisi ve stilistik yönünden Orhon-Yenisey ve Uygur Türkçesi belgeleri üzerinde derinleşmek bize yol gösterecek, dilimizin bu karanlık çağından haber verebilecek, birtakım gerçekleri aydınlatılabilecektir. Bu inceleme sırasında en çok işimize yarayan ölçüler şunlar olacaktır:

- 1) Kelime ailesi<sup>2</sup> - kavram alanı sorunu ve ilişkileri,
- 2) *Polysémie* ya da *çok anlamlılık* dediğimiz anlam olayı,
- 3) Belgelerin dili üzerinde kelime bilgisi-stilistik çalışmalarınıyla sağlanacak ipuçları.

Şimdi bunlar üzerinde kısaca duralım:

1) Gerek yapı, gerekse anlam bakımından birbiriyle ilgili olan çeşitli kelimeler bize dilin tarihi, yaşı yönünden ipuçları verecek niteliktedir. Herhangi bir dildeki bir kelimenin geniş bir kapsamı ve pek çok türevleri varsa ve bu kelime çeşitli anlam olaylarına tanıklık ediyor, türevleriyle yeni kavramları anlatır durumda bulunuyorsa onun dilde eskiliğine, yerleşikliğine güvenilebilir.<sup>3</sup> Bir dilde birbiriyle ilgili olan, bir çekirdeğe bağlanabilecek kavramlar aynı kökten türemiş, bir köke bağlanabilecek kelimelerle anlatılır duruma gelmişse o dil gelişmiş, anlatım olanakları artmış bir durumda demektir.

Eski Türkçeye, Orhon ve özellikle Uygur Türkçesine bu açıdan bakalım:

<sup>1</sup> *A. Caferoğlu* (Türk Dili Tarihi I, İstanbul, 1958, s. 104) yazıtlarda oldukça işlenmiş bir edebî dilin kullanıldığına dikkati çeker. *R. Giraud*, Tonyukuk yazıtını inceleyen eserinde (*L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris, 1961, s. 136) bu yazıtı iyice düşünülmüş, özenle düzenlenmiş gerçek bir sanat eseri saymakta, *A. Bombaci* ise (*Histoire de la littérature turque*, Paris, 1968, s. 13 ve ö.t.) yazıtların, benzeri belgelerdeki gibi, olayları basitçe saymakla yetinen, kuru bir üslûpla yazılmış olmadığını belirterek onların benzetmelerle dolu üslûbundaki destan havasına işaret etmektedir.

<sup>2</sup> *Kelime ailesi* terimi *yazmak, yazı, yazdırmak, yazdırtmak...* ve *tutmak, tutuk, tutsak, tutturmak...* gibi aynı kökün türevlerini gösterir.

<sup>3</sup> Bu gibi örneklere karşılık, kaybolmuş, ölmüş kelimelerdeki kapsamın ve bunların kelime ailesinin darlığına dikkati çekmek gerekir.

a) ‘Görmek’ kavramı ve görmekle ilgili kavramlar *körmek* dışında, onun çeşitli türevlerinde de göze çarpıyor: *körüm* ‘Sicht, Blick’ (v.Gabain, Hüen-tsang, 7); ‘Los, Traum’ (TT VII, 39<sub>1</sub>); ‘Ansicht, Auffassung’ (Alt. Gr. 316), *körüm körmäk* ‘Los befragen’ (TT VII 39<sub>1</sub>); *körümçi* ‘Seher, Wahrsager’ (v. Gabain, Hüen-tsang, 19); *körünç* ‘Ansicht’ (v.Gabain, Briefe. uig. Hüen-tsang, 1831), *körünçlük* ‘Schaugerüst’ (TT I, 124); *körünçlämäk* ‘teşhir etmek, sergilemek’ (Caferoğlu, Uyg. Sözl. 2. basım), *körünmäk* ‘görünmek, gözükmek’ (a.y.); *körügsämäk* ‘görmek istemek’ (S. Çağatay, Altun Yaruk, 625, 4); *kör-müz* ‘kör’ (Bilge K. kuzey yanı 10. satır, Caferoğlu, Uyg. Sözl. 2. basım.).

b) ‘Göstermek’ kavramı: *körgürmäk* ‘zeigen’ (Bang-Rachmatı, Oghuz Qaghan 221) *körkätmäk* (Pfahl. 23.25, bkz. Caferoğlu, a.y.), *körkitmäk* (TT III, 73); *körkitdäçi* ‘yol gösteren, kılavuz’ (Caferoğlu, ay.).

c) ‘Görmeğe değer olma, güzel, güzellik’: *körk* ‘Gestalt, Merkmal’ (TT III 95.125, 114, 127, 81, 124; v.Gabain, Hüen-tsang, 162); *körkdäş* ‘kıyafette, güzellikte, endamda eş’ (Suv. 64, 6, bkz. Caferoğlu, a.y.); *körklä* ‘schön’ (TTVA, 187, S. Çağatay, Altun Yaruk, 619, 23) (*körklä oğlan*, TTVA, 127); *körklüg* ‘güzel’ (S. Çağatay, Altun Yaruk, 608, 1) (*körklüg mängizlig urı oğul*, TT VII, 17-18); *körksüz* ‘çirkin’ (TT VI, 52, 443), *körklämäk* ‘schön werden’ (TT I, 4).

ç), *köz* kelimesinin ise değişik kavramları karşılayan şu türevleri vardır: *közsüz* ‘gözsüz, kör<sup>1</sup>’ (Man. I. 18, 6, bkz. Caferoğlu, a.y.). *közünmäk* ‘gözükmek’ (S. Çağatay, Altun Yaruk, 630-8, 2-18, 21-24), ‘sich zeigen, sichtbar werden, gegenwärtig sein’ (TT VII, I<sub>20</sub>, 40<sub>39</sub>, 30<sub>7</sub>); *közätmäk* ‘gözetmek, saklamak, muhafaza etmek, Suv. 562.7, bkz. Caferoğlu, a.y.), *közätçi* ‘muhafız, gözetici’ (a.y.); *közkişmäk* ‘karşılıklı görmek, birbirini görmek’ (a.y.).

d) *körmäk* Orhon metinlerinde ayrıca ‘itaat etmek’ anlamındadır<sup>2</sup> (örnek olarak Kültigin kuzey yanı, 3., 11. satırlar); *körgü* ‘itaat’ anlamına gelir (doğu yanı, 23. satır).

Orhon yazıtlarında, soyut bir kavram olan ‘baht, talih, kismet’ *ülüg* kelimesiyle anlatılmaktadır: “*kutım bar üçün, ülügüm bar üçün*” (Kültigin doğu yanı, 29. satır). Ayrıca *kut* ile birlikte, ikiz kelime olarak kullanılmıştır: *kutım ülügim* (bu kelime *ül-* kökünden türemiştir; bugün *üleşmek* yaşamak-

<sup>1</sup> Aynı kavramı karşılamak üzere *körmüz* de kullanılıyor ki yukarda işaret etmiştik.

<sup>2</sup> Kelimenin Çince karşılığıyla olan anlam ilgisine sayın Prof. Dr. Bahaeddin Ögel dikkatimizi çekmiştir; ilerde ayrıca üzerinde duracağımız bu konudaki ilgisi için kendisine teşekkür ederiz.

tadır). 'Hisse, pay' anlamına gelen kelime bu anlamı da kazanmıştır. Ayrıca Uygur metinlerinde aynı anlamla ilgili *ülgü, ülüş, ülä-, üläştür...* görülür (TT de *ülüg* 'Glück, Anteil'; *qut ülüg* TT I, 154; VA, 83).

Eski Türkçede *eb* 'ev' kelimesiyle (örnek olarak Kültigin kuzey yanı 1. satır, Bilge Kagan doğu yanı, 32. satır) *eblemek* 'evlendirmek' arasındaki ilgi de aynı bakımdan dikkatimizi çekiyor (Suci yazıtı 6. satırda *ebledim oğlumın* 'oğlumu evlendirdim' geçer). Adlandırma sırasında iki kavram arasında ilişki kurulmuş olması ve ikinci kavramın aynı kelimenin türeviyle anlatılmış bulunması kavram alanı-kelime ailesi ilişkilerinin ne ölçüde olduğuna bir başka tanıktır.

*nä* 'ne, nasıl' zamirinin *näçük* 'nasıl', *nägüdä* 'nasıl, ne biçim', *näkä* 'niye, neden', *nälük* 'neden', *nänçä* 'kaç, ne kadar' *nätäg* 'nasıl, ne gibi'... (bkz. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Alt. Gr., Caferoğlu, s.g.e.) gibi türevlerinin bulunması da aynı açıdan önemlidir.

Yukarıdaki örneklerden *köz* ile *körmäk* arasındaki ilişki herkesçe anlaşılabilir niteliktedir. *Körmäk*'in *köz*'den mi, yoksa *köz*'ün *körmäk*'ten mi türediğini kestirmek, belgelerde buna tanıklık edecek ipuçları olmadığı için zordur. Fakat bu zorluk, bu türemenin tarihinin bu belgelerden çok eskiye gittiğine bir işarettir. Ayrıca *körmäk*'in türevlerinin yanı sıra *köz*'den türemiş birçok unsurların da bulunuşu Eski Türkçede bu kelimelerin türeme bakımından uzun bir gelişmeyi geride bırakmış olduklarına, kelimelerin yeni kavramları karşılayan yeni türevlerinin meydana gelmiş, yerleşmiş olduğuna, dolayısıyla belgelerdeki dilin çok eskiye gidebileceğine tanıktır, sanıyoruz. *Köz* ve *körmäk*'in ortak köke vardığı çağ çok gerilerde kalmaktadır. Öteki örneklerdeki durum da aynıdır.

İşte biz Eski Türkçede bu gibi hem anlam yönünden gelişmiş, hem de birçok türevler kazanmış kelimeler bulabilirsek, bunların eskiliği, dolayısıyla dilin eskiliği bakımından önemli ipuçları elde edebiliriz. Yapılacak iş, kelime hazinemizi bu yönden incelemek, Türkçenin ilk belgelerindeki zenginliği ortaya koymaktır. Somut kavramlardan soyutlara geçişin, kelime türevlerinin vardırılabileceği kavram çekirdeklerinin saptanması gereklidir. Bulunacak sonuçların Moğolca, Tunguzca, hatta Kore ve Japon dillerindeki kavramlar ve türevlerle karşılaştırılması aynı zamanda bu diller arasındaki akrabalık konusunu daha sağlam temellere dayatacaktır. Bu karşılaştırmalı incelemeler dilimizin iç yapısını da aydınlatacaktır. Adbilgisi ve anlambilimi araştırmalarını birlikte yürütmeye yönelen bu çalışmalar batı dillerinde çok derinliğine

inilerek gerçekleştirilmektedir. Bunlara örnek olarak Jean RENSON'un Fransızca'da ve öteki Roman dillerinde 'yüz, surat' kavramı ve karşılıkları üzerinde yaptığı, 738 sayfalık geniş araştırma (*Les dénominations du visage en français et dans les autres langues romanes, étude sémantique et onomasiologique*, Paris, 1962, 2 cilt) bu kavramı anlatan kelimeler üzerinde aynı zamanda istatistiklere dayanan incelemelere girişmekte, bunlar içinden unutulmaları, ölenleri saptamaktadır.

\*

2. Şimdiye kadar birçok araştırmacılar, kelimelerin yeni anlamları benimsenir hale gelmesinin, onların sağlık durumunda (*dans l'état de santé*) olduklarını belli ettiğini saptamışlardır. Vaktiyle Darmesteter'in işaret ettiği (*La vie des mots étudiée dans leurs significations*, 18. basımı: Paris, 1932, § 76) bu durum, sonradan dilde ölen kelimeler konusuna eğilen öteki araştırmacılarca da belirtilmiştir. Örnek olarak Schöne (*Vie et mort des mots*, s. 129), çok anlamlılığın, kelimelerin devamlılığını sağlayan önemli bir etken olduğunu ileri sürmüştür.<sup>1</sup> Dilimizde çok anlamlılık gösteren sözlerin tarihi üzerinde durulacak olursa bu gerçeği herkes kabul edecektir. Şu halde en eski belgelerdeki kelimelerde bu olay görülürse, dilin o kelimelerinin, dolayısıyla dilin eskiliği meydana çıkacaktır.

Aslında bir kelimenin çok anlamlı olabilmesi için *mecazî anlam* dediğimiz anlamlarda kullanılmış olması, sonradan bunlardan birinin ya da birkaçının, kelimenin anlamı durumuna gelmesi gerekir ki bu da dilin işlenmiş, gelişmiş olduğuna, bir çok anlamlılığın meydana gelişine değin uzun bir süre geçtiğine tanıklık eder. Bir kelimenin yeni bir anlama gelmesi genellikle uzun bir zamanı gerektiren, bazı durumlarda ise -dil devrimleri, bazı yazarların çabaları sonucunda- kısa bir süre içinde gerçekleşen bir olaydır. Ama onun herhangi bir belgede eski, yerleşmiş, geniş bir çok anlamlılık göstermesi, bu duruma gelinceye kadar uzun bir sürenin, uzun yüzyılların geçmiş olduğuna tanıklık eder. Eski Türkçeden yine birkaç örnek verelim:

*olurmak* :

a) 'oturmak': "*tün udımadım, küntüz olurmadım*" (Bilge Kagan, doğu yanı, 22. satır).

<sup>1</sup> Bu konuda bkz. D. Aksan, *Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar*, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1969, s. 97-108.

b) 'tahta çıkmak': "*içrâ aşsız taşra tonsuz yabız yablak budunda üze olurtım*" (Kültigin doğu yanı, 26. satır); "*özüm kutım bar için kagan olurtım*" (Kültigin, güney yanı, 10. satır).

c) 'ikamet etmek, yurt tutmak': "*Türk kagan ötükän yış olursar iltä buñ yok*" (Kültigin, güney yanı, 3. satır).

*til, tül:*

Orhon yazıtlarında (Tonyukuk, 36. satır) asıl anlamı dışında 'savaşta konuşdurulmak üzere alınan tutsak' anlamı<sup>1</sup> vardır: "*tılıg kelürti sabı andag*". Ayrıca Uygurcada "*kañım han budun tiliñä korkup inçä yarlıgkadi*" (Kalyānamkara Pāpamkara, XI) denildiğine göre Türkçenin bu evresinde *dil* kelimesi bugünkü *dile düşmek, ahalinin diline düşmek...* gibi deyimlerdeki anlamını da kazanmıştı.

*til-tül* ile *tile-* arasındaki, kavram alanı- kelime ailesi ilişkileri de üzerinde durulması gereken bir anlam olayıdır.

*köñül* 'gönül' kelimesi de aynı bakımdan ilgi çekicidir. Bilge Kagan, küçük kardeşinin ölümü üzerine "*etide köñülde sıgıt kelser yandaru sakındım*" (kuzey, 11. satır) demektedir. *köñül*'ün bugünkü *gönlünce, gönlüne göre, gönlünün istediği gibi...* kullanılışlarına eş olan kullanılışı, kelimenin o çağdaki çok anlamlılığına tanıktır: "*kıyınıg könlünçe ay, ben sana ne ayayın tidi*" (Tonyukuk, 32. satır).

Bu örnekler o çağda, dildeki çok anlamlılığa, dilin gelişmişliğine tanık sayılır, kanısındayız.

\*

3. Bugün günlük konuşmalarımızda daha çok olumsuz olarak *birinin sözünü kırmak* deyimini kullanıyoruz (*Ahmet benim sözümü kırmaz...* gibi). Bu sözle 'birinin söylediğini dinlemek, dediğini yapmak' anlamı açıklanmış olur. Üzerinde derinleşirsek bu deyim bir benzetme taşıdığı, 'söz' gibi soyut bir kavramla 'kırmak' gibi somut bir kavramı bir araya getirdiği, sözü tahta gibi, cam gibi, kırılabilir bir nesneye yaklaştırarak bir benzetmeye gittiği görülür. Bu sanath kavram yaklaşımları, benzetmeler, belirli bir gelişme geçirmiş dillere özgüdür.

<sup>1</sup> *dil*'in bu anlamında görülmesi, kelimenin o çağdan çok daha eskiye giden bir kelime olduğuna, çok anlamlılığının ve canlılığının o çağda da süregeldiğine tanıktır.

Orhon anıtlarında (Kültigin, güney 12., Bilge Kagan, kuzey 14. satırlar) geçen *menin sabımın sımadı* cümlesi aynı deyim, aynı düşünce yolunun biraz değişik şekilde, bundan 1200 yıl önce de yaşadığını göstermektedir. *Sınık, sındı* gibi kelimelerde bugün de yaşayan *sı-* fiilinin o çağda çok anlamlılık taşıdığı görülüyor. ‘kırmak’ anlamı “*ak adgırığ udlıkın sıyu urtı*” (Kültigin doğu yanı, 36. satır) cümlesinde beliriyor. Bunun dışında ‘bir şehri, bir ülkeyi fethetmek, bozguna uğratmak’ gibi bir anlamı çıkıyor: “*üç otuz balık sıdı*” (Tonyukuk, güney yanı, 19. satır). R. Giraud (L’Empire des tures célestes, Paris, 1960, s. 98) bu anlamda açıklık olmadığı belirtiyor ama bu yine de ‘açmak, zaptetmek’, özellikle ‘bozguna uğratmak’ gibi bir anlam olacaktır (krş. Türk tarihindeki *Sırp Sındığı*).

Orhon yazıtları edebiyat, sanat bakımından da önem taşımakta, gelişmiş bir edebî dile işaret etmektedir. Burada yazıtların taşa yazılmış olması, dolaşısıyla elden geldiği kadar kısa, az-öz anlatıma gitme zorunluluğu ve konularının belirliliği yüzünden kelime hazinesinin sınırlı olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu sınırlılık bir kelimenin bütün türevlerini ya da çeşitli anlamlarını bir arada bulmamıza engel ise de eldeki kelime hazinesinden yararlanarak yine birtakım ipuçları bulunabilmektedir. Anıtlarda yer yer, anlatıma güç kazandırmak üzere birbirinin tam tersi ve bir araya getirilmesi bir amaca bağlı olan kavramların birlikte kullanıldığını, Divan şiirindeki tezat sanatı gibi bir sanattan yararlanıldığını görüyoruz:

“*tabgaç budunka beglik urı oğlın kul boldı, silik kız oğlın kün boldı*” (Kültigin, doğu yanı, 7. satır). Burada *bey*’le *kul*, *silik* (temiz) *kız evlât*’la *kün* (cariye) arasındaki tezat ilgiyi çekicidir. Aynı şekilde, 11. satırdaki “*kanım kagan süsi bõriteg ermiş, yagısı koyteg ermiş*” cümlesindeki *bõri* ve *koy*, hatta *sü* ve *yagı* arasındaki tezat da belirtilmelidir. Ayrıca, Tonyukuk anıtı doğu yanında geçen (51.–52. satır) “*kapagan kagan olurtı tün udımatı küntüz olurmatı*” cümlesinde *tün*’le *küntüz*, *udımak*’la *olurmak* gibi örnekler ilgiyi çekiyor. Şu kullanılışlara da bakalım:

“*sarıg altun örün kümüş kız kudız egritebi agı bunsız kelürti*” (Tonyukuk, güney yanı, 48. satır, H. N. Orkun’dan);

“*kızıl kanım tüketi kara terim yügürti işig küçüg bertim* (Tonyukuk, doğu yanı, 51–52. satır, a.y.).

Bu parçalarda geçen *sarı altın*, *beyaz gümüş*, *kızıl kan*, *kara ter...* gibi sıfat tamlamaları çok sonraları Dede Korkut hikâyelerinde görülen ve yine anla-



tıma güç kazandırmaya yönelik sanatlı bir kullanımın tanıklarındır. Bu gibi, çoğu zaman birbirine ters anlamda olan sıfat tamlamalarının ardarda getirilmesiyle ilgi çekici bir üslûp belirlemektedir.<sup>1</sup>

Bunlar dışında birtakım tekrarlar da vardır ki, bol bol kullanılan ikiz kelimelerle birlikte sanatlı anlatımın tanıklarındır: Örnek olarak “*il yeme il boldı budun yeme budun boldı*” (Tonyukuk, doğu yanı, 56. satır, H.N. Orkun’dan); *budun yeme kişi yeme yok erteçi erti*” (Tonyukuk, doğu yanı, 60. satır, a.y.); “*ol sabıg eşidip tün uduşıkım kelmedi, küntüz olursarım kelmedi*” (Tonyukuk, güney yanı, 8. satır, a.y.). Aynı yazıtta geçen şu satırlar da bir bakıma düzyazıda uyak sayılabilir: “*bu türk budunka yarıklıg yağıg yeltürmedim, tögünlig atıg yöğürtmedim*” (doğu yanı, 54. satır, a.y.).

VIII. yüzyıl Türkçesinden verdiğimiz bu birkaç örnek, gerek bu yazıtlar, gerekse kelime hazinesi çok daha geniş olan Uygur metinleri üzerinde kelime bilgisi ve stilistik bakımlarından derinleşilmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar Türkün düşünce yapısını, adlandırmada tuttuğu yolu da aydınlatacaktır.

Yukarda üç bölüm halinde verdiğimiz ölçülerden yararlanarak, burada ancak küçük bir bölümünü verdiğimiz ipuçlarının ışığı altında biz, Orhon-Yenisey ve Uygur Türkçesinden bize kalmış belgelerin, gelişme evrelerini geride bırakmış, gelişme evresi VIII. yüzyıldan rahat rahat 2000 yıl öncesine götürülebilecek bir dilin belgeleri olduğuna inanıyoruz. Türk dilinin, Türk tarihinin Köktürkler öncesinin aydınlatılabilmesi için tarihçilerle dilcilerin, antropologlar ve etnologların el ele vermesi ve bu bilim dallarının verilerini birlikte değerlendirmesi gereklidir. Burada şunu üzüntüyle belirtmeliyiz ki, türkoloji alanında ün yapmış bir Alman bilgini, Türkçenin Orhon yazıtlarından ancak 500 yıl kadar önceye götürülebileceği kanısındadır. Karşımızda çok işlenmiş, gelişmiş bir dil vardır. Hatta dayanaksız bir sav ileri sürmek istemediğimiz için “belki” kaydıyla söyleyelim; son antropoloji araştırmalarının ortaya koyduğu bir sonuç, m.ö. 1700 yıllarından, 17 yüzyıl öncesinden başlayarak Orta Asyada savaşçı ve göçebe bir kavmin kültürünün yerleştiği

<sup>1</sup> Yukarda iki eserinden söz ettiğimiz Fransız araştırmacısı R. Giraud her iki eserinde de (L’Empire des turcs célestes, Paris, 1960, s. 98 ve ötesi; L’Inscription de Bain Tsokto, Paris, 1961, s. 124-130) yazıtlardaki edebî güce işaret etmekte, özellikle Tonyukuk yazıtını inceleyen ikinci eserinde bu yazıttaki cümlelerin hece sayısına dikkati çekmekte, ritmik özellikleri, önses uyaklarını belirterek yazıtı işlenmiş bir sanat eseri saymaktadır. Tanınmış İtalyan türkoloğu A. Bombaci de Türk Edebiyatı Tarihinde (fransızca basımı: Histoire de la littérature turque, Paris, 1961, s. 13 ve ö.) yazıtın ritmik gidişine, tekrarlara dikkati çekiyor.

şeklindedir ki, bu kültürün, Türk ırkının bir prototipi olan bir ırktan kalma olduğu görüşü belirmiştir; Orhon'dan 2000 yıl öncesine götürülebilecek olan bir dil, belki bu antropoloji-tarih verilerini değerlendirmeye yarayabilecektir.

Burada, yukarda saydığımız üç ölçü dışında, epeyi zamandan beri üzerinde çalıştığımız kelime ölümü olayının ve dilde ölen, kaybolan kelimelerden yararlanarak dilin yaşının saptanması konusunda Amerikada yapılan çalışmaların da söz konusu edilmesi yerinde olur. Kelime ölümü olayından da bize çok önemli sonuçlar verebilecek bir ölçü olarak yararlanılabilir. İnsanoğlu gibi doğan, yaşayan, ölen birer varlık ve düşüncelerimizin birer simgesi olan kelimelerin dilde zaman içinde ölenlerinin, bunların ölüm nedenlerinin bulunması hem dilin eskiliği, hem de bir dil devrimi yapılır, yürütülürken hangi dil unsurlarının yaşama şansı olduğu konusunda yol gösterecektir. Kimi Amerikan dilcileri, bunlardan SWADESH, dil verilerinden yararlanarak, tek bir köke bağlanabilen dillerin tek başlarına gelişmelerinin süresinin kestirilebileceği kanısındaydı (Swadesh, Lexico-Statistic dating of prehistoric ethnic contacts: *Proceed. of the Amer. Philosoph. Soc.* 96 [1952], no. 4). Sayılar, bitki ve hayvan isimleri gibi, bir dilin çekirdek kelimeleri sayılacak unsurlarının 1000 yıl içinde aşağı yukarı yüzde yirmisi ölmekte, yüzde sekseni (% 77-85 i) korunmaktaydı. Böylece dilin eskiliği, yaşı konusunda birtakım ipuçları biliyordu. Fizik ve kimya olaylarından yararlanarak eski yapıtların, kazılarda bulunan şeylerin değerlendirilmesinde kullanılan *karbon 14* yönteminin ışığı altında yapılan bu çalışmalar her ne kadar, oldukça fantastik görünüyor, kimya-fizik olaylarıyla dil olaylarının birbirinden tüm ayrı olduğu düşüncesini akla getiriyorsa da yine, üzerinde durulmadan bir yana itilmemelidir.<sup>1</sup> Hiç değilse, dilimizde bugün yaşayan çekirdek kelimeler, en eski yazıtlarımızdakiler bu bakımdan incelenmelidir. Bu çalışmalar da dilimizin yaşı üzerinde belki bilgi verebilecektir.

Yukardan beri saydığımız bütün bu tür çalışmalar, Türkçenin tarihî ve etimolojik sözlüğüne olan gereksinmeyi bir kez daha gün ışığına çıkarmaktadır. Türkçenin tarihî sözlüğü ancak eldeki bütün edebiyat ürünlerinin, bunların yanısıra mahkeme defterleri, şer'îye sicillerinin taranması, yakın tarihlere gelindikçe gazete ve dergi koleksiyonlarına kadar inilerek geniş bir değerlendirmeye gidilmesi yoluyla olabilecektir. *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* bu

<sup>1</sup> Bu çalışmalar ve Türkçeye uygulanması için bkz. Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967, s. 160-164.

yolda atılmış bir adımdır. Özellikle, dilimize giren yabancı kelimelerin ilk rastlandıkları yerin bulunması için bu gazete ve dergi koleksiyonları çok önemlidir.

Dilimizin son 40 yıl içindeki durumunu belli etmek üzere geniş ölçüde kelime sayımları da yapılmalıdır. Bunlar dışında, şimdiye değin gereğince işlenmemiş olan yer adlarımız konusunda araştırmalara girişilmeli, bir arşiv kurularak belgeler toplanmalı, yer adlarımızın etimolojilerinin saptanmasına çalışılmalıdır. Dil atlaslarının hazırlanması, deneyli fonetik araştırmaları, stilistik çalışmaları da eksikliğini duyduğumuz, yapılması gereken işler arasında sayılmalıdır. Bütün bu çalışmalar içinde kanımızca en önemlileri, Türkçenin iç yapısını, kavram yapısını aydınlatacak, anlatım olanaklarının saptanmasına yarayacak anlambilimi - adbilgisi tekyazılarının (monografilerin) hazırlanmasıdır.

İlginiz için hepinize teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.